

અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓની શિક્ષણપ્રથા

વિઠ્ઠલભાઈ અં. પટેલ

દુનિયાભરના વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળા પછીના ભણતર માટે અમેરિકા તરફ આકર્ષાય છે અને તે આકર્ષણ જરાયે વધારે પડતું નથી. આ આકર્ષણ કેમ છે તે સમજવા માટે આપણે ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓની શિક્ષણપ્રથા જાણવી જોઈએ અને યોગ્ય લાગે તો અપનાવવી જોઈએ.

ધોરણ એકથી બાર સુધી એટલે કે પ્રાથમિક શાળાથી માધ્યમિક શાળાના ભણતરની જવાબદારી કાઉન્ટીની એટલે કે જિલ્લાની ગણાય છે. મોટા ભાગનું ખર્ચ જિલ્લા પંચાયત ઘરો અને જમીનો ઉપર વેરો ઉઘરાવીને કરે છે. રાજ્ય પણ થોડોક ટેકો કરે છે. જિલ્લાના શિક્ષણાધિકારીની ચૂંટણી થતી હોય છે. આપણી જેમ યાદશક્તિ ઉપર આધારિત ભણતર અપાતું નથી. સમજશક્તિ વિકસે તેવું ભણતર હોય છે. જિંદગીમાં ઉપયોગી ગાડી ચલાવવાનું, રાંધવાનું, સુથારીકામ, ગાડીનું સમારકામ, વિજ્ઞાન, ગણિત અને ભાષાઓની સાથે મોટા ભાગની માધ્યમિક શાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે. આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રાંધવાનું અને ગાડી ચલાવવાનું શીખવાનું તમે વિચારી શકો છો ? તમને લાગતું નથી કે આ જીવનમાં જરૂરી વિષયો આપણે આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં શીખવવા જોઈએ ? મારી દૃષ્ટિએ અમેરિકાની સરખામણીમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓને ભાષાઓનો બહુ જ મોટો બોજો છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ચાર ભાષાઓ ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભણવાની હોય છે; જ્યારે અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી અને સ્પેનિશ, ફ્રેન્ચ કે જર્મન ભાષા

ભણવાની હોય છે. આથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઓછામાં ઓછાં બેથી ત્રણ વર્ષ વધારાની બે ભાષાઓ ભણવાની રહે છે. અમેરિકાની શાળાઓમાં બારમા ધોરણ સુધી પ્રમાણમાં ભાર વગરનું વાતાવરણ હોય છે, જ્યારે આપણે ત્યાં અનામતના કારણે વાતાવરણ ખૂબ જ તીવ્ર હરીફાઈવાળું બને છે. તદુપરાંત મારી દૃષ્ટિએ અગિયારમા અને બારમા ધોરણના ગણિત અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમો સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ અઘરા છે. ગણિતનાં પુસ્તકો પણ સરળ અને ગમ્ય નથી. એવું લાગે છે કે આ પુસ્તકો આ વિષયો શીખવતા જ અનુભવી શિક્ષકો લખે તો સરળ અને ગમ્ય બની શકે.

કોલેજનાં પહેલાં બે વર્ષના અભ્યાસક્રમો ભણાવતી કમ્યુનિટી (Community) કોલેજો, કોલેજનાં ચાર વર્ષનાં અભ્યાસક્રમો અને અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમો ભણાવતી યુનિવર્સિટીઓની જવાબદારી રાજ્યની હોય છે. આનો નિભાવ રાજ્ય સામાન્ય રીતે આવકવેરા અને વેચાણવેરાની આવકોમાંથી કરે છે. આ ત્રણે પ્રકારની સંસ્થાઓના રાજ્યમાં જુદી જુદી જગ્યાએ ઘણા બધા કેમ્પસ હોય છે. જુદા જુદા કેમ્પસની એક મુખ્ય ઓફિસ અને એક વડા પણ હોય છે. આ વડાની જવાબદારી બધા જ કેમ્પસ બરાબર ચાલે છે કે નહીં તે જોવાની તથા રાજ્ય સરકાર પાસેથી યોગ્ય ફંડ મેળવવાની પણ છે. આ બધાને બરાબર ચલાવવા માટે ટ્રસ્ટીઓ હોય છે. એમની નિમણૂક, ગવર્નર, સ્પીકર કે યોગ્ય સંસ્થાઓ કરે

છે. રાજ્યની યુનિવર્સિટીના ટ્રસ્ટીઓમાં ગવર્નર, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અને સ્પીકર હોય જ. જુદા જુદા કેમ્પસના પણ વડાઓ હોય છે. જે સામાન્ય રીતે તે કેમ્પસના પ્રેસિડન્ટ તરીકે ઓળખાય છે. દરેક કેમ્પસનાં નામ પણ જુદાં જુદાં હોય છે. દાખલા તરીકે કેલિફોર્નિયા રાજ્યની ત્રણ સંસ્થાઓ યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા, સ્ટેટ યુનિવર્સિટી અને કમ્યૂનિટી કોલેજ બારમા ધોરણ પછીનું ભણતર સંભાળે છે. આ ત્રણે સંસ્થાઓનાં કામ પણ જુદાં છે. યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા Ph.D. અને M.S. એટલે કે અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જ્યારે સ્ટેટ યુનિવર્સિટી B.S. અને M.S. ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કમ્યૂનિટી કોલેજ કોલેજના પહેલાં બે વર્ષના અભ્યાસક્રમો અને બે વર્ષ ભણ્યા પછી સરળતાથી નોકરી મળે તેવા ટેકનિકલ અભ્યાસક્રમો ભણાવવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ દરેક સંસ્થાના ઘણા કેમ્પસ છે. યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયાના બર્કલી (Berkeley) અને લોસ એન્જેલસ (Los Angeles) જાણીતા છે. તે જ રીતે સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના સાન ડીઆગો સ્ટેટ યુનિવર્સિટી (San Diego State University) અને સાન ઓઝે સ્ટેટ યુનિવર્સિટી (San Jose State University)ના કેમ્પસ જાણીતા છે. કમ્યૂનિટી કોલેજનું કોલેજ ઓફ ધ રેડવુડ્સનું (College of the Redwoods) કેમ્પસ જાણીતું છે.

કેમ્પસના પ્રમુખ

દરેક કેમ્પસના પ્રમુખ (President) હોય છે. આ પ્રમુખની જગ્યાની જાહેરાત યોગ્ય માસિકો અને છાપાઓમાં થતી હોય છે અને તેની પસંદગી માટે સમિતિ (Committee) હોય છે. આ સમિતિના મોટા ભાગના સભ્યો કેમ્પસના જ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિ પણ આ સમિતિના સભ્ય હોય છે. બહારનાઓમાં મુખ્ય ઓફિસમાંથી અને

ટ્રસ્ટીઓના પ્રતિનિધિ હોય જ. ઇન્ટરવ્યૂમાં આવનાર દરેક જણ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોની સામાન્ય સભાને સંબોધે અને કેમ્પસના સળગતા પ્રશ્નોને લગતા સવાલો અને જવાબો થાય. સમિતિ બહુમતીથી નિર્ણય લે. સામાન્ય રીતે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ કાયમી હોય છે, એટલે કે નિવૃત્ત થાય કે બીજે જાય ત્યાં સુધી રહેતા હોય છે. આથી પ્રમુખ લાંબાગાળાનું પણ વિચારે છે. યુનિવર્સિટીનો વહીવટ બરાબર ન હોય, કેમ્પસનો મોટો ભાગ વિરોધ કરતો હોય તો ટ્રસ્ટીઓ પ્રમુખ બદલે છે. પ્રમુખના કામની પણ ચકાસણી બરાબર થતી હોય છે. આપણે પણ કુલપતિઓની નિમણૂક લાંબાગાળાની અને રાજકારણથી પર બને તેવો વિચાર કરવો જોઈએ. કેમ્પસના પ્રમુખ સામાન્ય રીતે તેમને મનમાં ફાવે તેમ ન કરી શકે. દરેક કેમ્પસની એકેડેમિક સેનેટ (Academic Senate) અને સ્ટાફની બહુમતીથી પસાર થયેલું બંધારણ હોય છે. પ્રમુખને બંધારણ પ્રમાણે કામ કરવાનું હોય છે. જો બંધારણ પ્રમાણે કામ ન થાય તો યુનિવર્સિટીને કોર્ટમાં લઈ જઈ શકાય છે.

ગ્રેડ પદ્ધતિ

યુનિવર્સિટી એક આખું એકમ છે. જેમ ફેક્ટરીમાં માલ બને અને બહાર વેચાય, તે જ રીતે યુનિવર્સિટીમાંથી વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થાય અને સમાજમાં ધંધા કે નોકરીએ કે કોઈ કામે બહાર જાય. જેમ ફેક્ટરીમાં સારો માલ ઓછી કિંમતે બને તે જોવાનું કામ બધાનું છે, તે જ રીતે યુનિવર્સિટીનો આશય પણ ઓછા ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓ ભણીગણીને સરસ માણસો બને તે છે. અમેરિકન યુનિવર્સિટીઓનો આશય પણ ઓછા ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓને કેળવીને સારામાં સારા માણસો બનાવવાનો છે. અમેરિકાને લડાઈનો સરસ અને અસરકારક સામાન, વિમાનો, ગાડીઓ, કમ્પ્યૂટરો વગેરે બનાવવામાં અસાધારણ સફળતા મળી છે

તેવી જ અસાધારણ સફળતા શિક્ષણક્ષેત્રે પણ મળી છે. આ સફળતા કઈ રીતે મળી તે જોઈએ.

વિદ્યાર્થી યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થાય અને તેને જે ભણાવવાનું હોય તે કઈ રીતે સારામાં સારી રીતે ભણાવી શકાય ? મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત અભ્યાસ ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે. નિયમિત અભ્યાસ કરાવવા માટે દરરોજનું લેસન ખૂબ જ ઉપયોગી થાય. અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં નિયમિત લેસન અપાય છે, અને તે બરાબર તપાસાય પણ છે. યુનિવર્સિટીનાં પહેલાં બે વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનાં લેસન ત્રીજા અને ચોથા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ તપાસે છે. આ તપાસવા માટે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસ્થિત મહેનતાણું મળે છે. આના કારણે ત્રીજા અને ચોથા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનો આગળનો અભ્યાસ પાકો થાય અને કમાવાનું પણ મળે. હું જ્યારે યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા, બર્કલીમાં Ph.D.નો વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે અમારાં લેસન અને પરીક્ષાની ઉત્તરવહીઓ દુનિયાભરના પ્રખ્યાત અધ્યાપકો ગર્વથી તપાસતા. તેમને અમારી પ્રગતિમાં રસ હતો તે ચોખ્ખું દેખાતું. નિયમિત લેસન કરવાથી દરેક પરીક્ષામાં સારા ગુણો આવે છે. આ ઉપરાંત અમેરિકન પદ્ધતિમાં લેસન વિદ્યાર્થીના પરિણામના ભાગરૂપે પણ હોય છે.

લગભગ ત્રણ માસની ઉનાળાની રજાઓ બાદ કરતાં બાકી રહેલા સમયના બે કે ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવે છે. શૈક્ષણિક વર્ષના બે ભાગને સેમેસ્ટર પદ્ધતિ (Semester System) અને ત્રણ ભાગને (ઉનાળો ઉમેરતાં ચાર ભાગ થાય) ક્વાર્ટર પદ્ધતિ (Quarter System) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સેમેસ્ટર પદ્ધતિ ક્વાર્ટર પદ્ધતિ કરતાં લાંબી હોઈને સેમેસ્ટર પદ્ધતિમાં ઓછી ઝડપે અને ઊંડાણથી વિષય ભણાવી શકાય. સેમેસ્ટર પદ્ધતિમાં અધ્યાપકોને બે વખત વિદ્યાર્થીઓનાં પરિણામો તૈયાર કરવાનાં હોય, જ્યારે ક્વાર્ટર પદ્ધતિમાં

અધ્યાપકોને ત્રણ વખત વિદ્યાર્થીઓનાં પરિણામો તૈયાર કરવાનાં હોય છે. સેમેસ્ટર પદ્ધતિમાં યુનિવર્સિટીના કર્મચારીઓને બે વખત વિદ્યાર્થીઓનાં પરિણામો નોંધવાનાં અને બે વખત નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને લેવાના હોય છે. જ્યારે ક્વાર્ટર પદ્ધતિમાં કર્મચારીઓને ત્રણ વખત વિદ્યાર્થીઓનાં પરિણામો નોંધવાનાં અને ત્રણ વખત નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને લેવાના હોય છે. આથી જ્યારે યુનિવર્સિટીઓને પૈસાની ખેંચ હોય ત્યારે કર્મચારીઓનો પગાર બચાવવા સેમેસ્ટર પદ્ધતિમાં જવાનું ગંભીરતાપૂર્વક વિચારે છે. ગમે તે પદ્ધતિમાં ચારથી પાંચ અઠવાડિયે પરીક્ષા હોય. આ પરીક્ષા પચાસ મિનિટની હોય. અધ્યાપક જ પરીક્ષા પ્રશ્નપત્ર તૈયાર કરીને વિદ્યાર્થીઓને વહેંચે. આ પરીક્ષાની તારીખ પણ અધ્યાપક જ નક્કી કરે, ઘણા ખરા અધ્યાપકો વર્ગના પહેલા દિવસે સેમેસ્ટર ક્વાર્ટરનું ટાઇમટેબલ આપી દે એટલ કે ક્યા ક્યા પાન પરનું લેસન ક્યારે કરીને આપવાનું અને વર્ગમાં ક્યારે ક્યારે પરીક્ષાઓ છે તે વર્ગના પહેલા દિવસે જ લખીને આપવામાં આવે. સાથેસાથે અધ્યાપકની ઓફિસનો ટેલિફોન નંબર પણ આપવામાં આવે જેથી જરૂર પડે ફોન ઉપર વાતચીત થઈ શકે. અધ્યાપકોએ અઠવાડિયામાં ત્રણથી ચાર કલાક ઓફિસમાં બેસવું જરૂરી છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ આ સમય દરમિયાન તેમના પ્રશ્નો પૂછી શકે. આથી અધ્યાપકો પહેલા દિવસે ક્યારે તેમની ઓફિસમાં રહેશે તે પણ જણાવે.

અમેરિકામાં શનિવાર અને રવિવારની રજા હોય છે. શુક્રવારના બપોર પછીના વર્ગોમાં હું છેલ્લી દશ મિનિટ તે અઠવાડિયામાં વર્ગમાં શીખવેલ વિષયની પરીક્ષા લેતો, જેથી વિદ્યાર્થીઓ વગર કારણે ગેરહાજર ન રહે. આવી અઠવાડિક પરીક્ષાઓ પણ ગ્રેડનો ભાગ હોય છે. આપણે ત્યાં માધ્યમિક શાળાઓમાં ધોરણ દશ અને બારમાં

બોર્ડની પરીક્ષામાં જે ગુણ આવ્યા તે તમારું પરિણામ. જો કોઈ કારણસર એકાદ પેપર આપી ન શકાય તો આખું વર્ષ લાગે. જ્યારે અમેરિકન પદ્ધતિમાં ફક્ત એક જ પરીક્ષાને બદલે સત્ર દરમિયાન લેવાયેલી પરીક્ષાઓ, લેસન અને સત્રને અંતે લેવાયેલી પરીક્ષાના આધારે તેમને અક્ષર A+, A, A-; B+, B, B-, C+, C, C-, D+, D અને Fમાં (ગ્રેડ) આપવામાં આવે છે. Aના ૪ ગુણ, A-ના ૩.૬૯, B+ના ૩.૩ ગુણ, Bના ૩ ગુણ, Cના ૨ ગુણ, Dનો ૧ ગુણ, Fનો શૂન્ય ગુણ થાય. (B, C+, C-, D+)ના ગુણો સરળતાથી ગણી શકાય. બધા વિષયોના સરેરાશ ગુણને વિદ્યાર્થીના ગ્રેડ-પોઇન્ટ (Grade Point) કહેવાય.

અધ્યાપકો સામાન્ય રીતે દરરોજના લેસન, અઠવાડિક પરીક્ષાના, પચાસ મિનિટની પરીક્ષાઓના, અને સત્રના અંતની પરીક્ષાઓ ધ્યાનમાં રાખીને અક્ષરમાં ગ્રેડ (ગુણ) આપે છે. દાખલા તરીકે દરરોજના લેસનના પંદર ટકા, અઠવાડિક પરીક્ષાઓના પંદર ટકા, પચાસ મિનિટની પરીક્ષાઓના પાંત્રીસ (૩૫) ટકા, અને સત્રના અંતની પરીક્ષાના પાંત્રીશ (૩૫) ટકા ગણીને અક્ષરમાં ગુણ આપી શકાય. અધ્યાપકને જે પ્રમાણે લેસન અને પરીક્ષાઓના ટકા રાખવા હોય તે રાખી શકે છે. પણ તેમણે સૌથી પહેલા પિરિયડમાં વિદ્યાર્થીઓને જણાવવું પડે. અઠવાડિક પરીક્ષા અને પચાસ મિનિટની પરીક્ષા સામાન્ય રીતે લઈને બીજે દિવસે પરિણામ જણાવવાનો સામાન્ય નિયમ છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને એમ પણ લાગે કે અધ્યાપકોને મન એમના શિક્ષણનું કામ અગત્યનું છે. પચાસ મિનિટની પરીક્ષાનું પરિણામ આપ્યા પછી તેની ચર્ચા પણ કરતા હોય છે. વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછા ગુણ કેટલા આવ્યા તે પણ જણાવે. સાથે સાથે તેમની છાપ અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ પણ જણાવે. સેમેસ્ટર કે ક્વાર્ટરનું છેલ્લું અઠવાડિયું

સત્રના અંતના સત્ર દરમિયાન ભણાવેલા અભ્યાસક્રમને આવરી લેતી બે થી ત્રણ કલાકની પરીક્ષાઓ માટે જ હોય છે. પરીક્ષાઓ પછીના અઠવાડિયાના મંગળવારે કે બુધવારે અધ્યાપકોએ બધા જ વિદ્યાર્થીઓના ગ્રેડ આપી દેવા પડે અને બીજે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ જોઈ પણ શકે. વિદ્યાર્થીઓ તેમની છેલ્લી પરીક્ષા જોઈ શકે છે અને ગ્રેડને લગતા સવાલો અધ્યાપકને કરી શકે. જો કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો ગ્રેડ સરળતાથી સુધારી શકાય. આ ગ્રેડ સુધારવાના ફોર્મ ઉપર વિભાગના વડાની અને ડીનની સહીઓ જોઈએ, જેથી ઓછામાં ઓછી ભૂલો થાય. વિદ્યાર્થી માંદગીના કારણે કે કોઈ ગંભીર કારણસર પરીક્ષા ન આપી શકે તેમ હોય તો અધ્યાપક તેમને યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય લઈ શકે છે. જેમકે વિદ્યાર્થીને અનુકૂળતાએ પરીક્ષા લેવાનું તેઓ કહી શકે.

અર્થશાસ્ત્ર, એન્જિનિયરિંગ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સંગીત વગેરેના વિદ્યાર્થીઓને આંકડાશાસ્ત્ર કે કલનશાસ્ત્ર બને ત્યાં સુધી ગણિત વિભાગના ગણિતના વિદ્યાર્થીઓ સાથે શીખવે છે. ગણિત અને એન્જિનિયરિંગના વિદ્યાર્થીને અર્થશાસ્ત્રમાં રસ હોય તો અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓની સાથે અર્થશાસ્ત્ર શીખવું પડે. આને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં હરીફાઈ રહે. ગમે તે વિષયનો વિદ્યાર્થી તેને રસ પડતો ગમે તે વિષયનો કોર્સ લઈ શકે છે, તે અમેરિકન પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ખાસિયત છે. રસાયણશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી સંગીત, સમાજશાસ્ત્ર, ટેનિસ, રાજનીતિ સરળતાથી ભણી શકે છે. ઘણી યુનિવર્સિટીઓ વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રોથી પરિચિત થાય તે માટે પણ જુદા જુદા વિષયો લેવાનું સૂચવે છે. આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી ગુજરાતી સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજનીતિ કે અર્થશાસ્ત્ર. ભણી ન શકે તે સ્વીકારવું ખૂબ જ અઘરું છે. વલ્લભવિદ્યાનગર, સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ,

અને આર્ટ્સ અને સાયન્સ કૉલેજો માટે આ કરવું સરળ છે.

વિદ્યાર્થીઓ

કોઈ પણ દેશનું સાચું ધન તેના વિદ્યાર્થીઓ છે. એ જ રીતે અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ પણ અમેરિકાનું સાચું ધન છે. અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણી રીતે જુદા પડે છે. મોટા ભાગના અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓ ઉનાળાની રજાઓમાં પેટ્રોલ પંપ ઉપર, રેસ્ટોરન્ટમાં, હોટલ અને મોટલમાં રૂમો સાફ કરવાનું, ઘરો રંગવાનું કે સાફ કરવાનું, ફેક્ટરીઓમાં મજૂરીનું કે જે કંઈ કામ મળે તે કરે છે. આથી જ્યારે ભણવા પાછા આવે છે ત્યારે તેમને ભણવાનું મોંઘું લાગે છે, આથી અભ્યાસમાં ખૂબ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા થઈ જાય છે. તેમનો સમય જરાયે બગડવા દેતા નથી. ઘણા પરણેલા અને બાળકો સાથેના વિદ્યાર્થી હોય છે અને તેમને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટે પણ અભ્યાસ સાથે નોકરી કરવી પડતી હોય છે. આના કારણે જિંદગીભર શ્રમનું કોઈ પણ કામ કરતાં અચકાતા નથી, તદુપરાંત જવાબદાર, ગંભીર અને વિનયી બને છે. મારાં પત્ની રિયલ્ટર (Realtor) હતાં અને મકાનો ભાડે આપવાનો ધંધો હતો. આ કામ બદલ કમિશન મળે. ભાડવાત ખાલી કરે એટલે મકાન સાફ કરાવવું પડે. બાગ-બગીચા અને રંગવાનું પણ કામ કરાવવું પડે. આના માટે યુનિવર્સિટીની એમ્પ્લોયમેન્ટ (Empoyment) ઓફિસને ફોન કરે અને બીજે દિવસે કામ કરવા માટે આઠથી દશ વિદ્યાર્થીઓના ફોન આવે.

અમે શેરથા રહીએ છીએ. આ બધું લખવા માટે મને માફ કરશો. આ મને લખવું ગમતું નથી પણ લખીશ. મોટા ભાગનાં ગામડાંઓમાં દાખલ થતાંની સાથે પ્લાસ્ટિકની કોથળીઓ, પ્લાસ્ટિકની ખાલી પડીકીઓ ગમે ત્યાં પડેલી દેખાય. આથી જાણે કે આખું ગામ ગંદકીથી ભરેલું લાગે. આની

સામે અમેરિકા એકદમ ચોખ્ખું લાગે. મારાથી આ ગંદકી સહન ન થવાથી મોટે ભાગે દરરોજ સવારના સવા છ વાગે સાઈકલ લઈને પ્રાથમિક શાળાનો આગળનો ભાગ, મહાદેવની સામેનો ભાગ અને એસ.ટી. બસ સ્ટેન્ડનો ભાગ ઝાડુથી વાળીને સાફ કરવા જાઉં છું. મને એમ થયું કે કૉલેજમાં ભણતા અને ધોરણ દશથી બારના વિદ્યાર્થીઓ આ કામ નવરાશના સમયે કરી શકે અને થોડુંક કમાઈ પણ શકે એ આશયથી જાહેરાત કરી કે જે આ સફાઈનું કામ કરશે તેને કલાકના સાત રૂપિયા મળશે. અમે ત્યારે કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે અમારાં મા-બાપ પર ખર્ચનો ભાર ઓછો પડે તે માટે રજાઓમાં ડાંગરો વાઢતા, કપાસની સાંઠીઓ ગોદતા, ઘરમાં બળતણ માટે વાપરવા એરંડા કાપતા, વગેરે કામ કરતા. આ કારણે મારો જાહેરાતનો આશય શેરથાથી અમદાવાદ, કલોલ કે ગાંધીનગર ભણવા જતા વિદ્યાર્થીઓ બસભાડું, પુસ્તકો વગેરેનું ખર્ચ પોતાની મેળે કમાઈ શકે તે હતો. મને લખતાં એટલી બધી શરમ આવે છે કે ન પૂછો વાત ! અમારા ગામના વિદ્યાર્થીઓમાંથી હજુ સુધી કોઈ તે પૈસા લેવા આવ્યું નથી. કારણ કે બધાને સફાઈ કરવાનું ખૂબ જ હલકું કામ લાગે છે. આવો આપણો શ્રમનો મહિમા ! આની સામે અમેરિકાના પૂર્વ પ્રમુખ જિમી કાર્ટર (Jimmy Carter) ઘર વગરનાઓ માટે જાત-મહેનતથી ઘર બાંધે છે. જાતે ઘર બાંધતા હોઈએ ત્યારે શ્રમનું, સફાઈનું ઘણું બધું કામ કરવું પડે.

અધ્યાપકો

જુદા જુદા વિષયોનાં સામયિકો અને જુદા જુદા વિષયોનાં મંડળોના વાર્ષિક સંમેલનોમાં અધ્યાપકોની જગ્યાઓની જાહેરાત કરવામાં આવે છે. Ph.D. થયેલ, વિદ્વાન, અધ્યાપક તરીકે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય લાગતું હોય તેવાને આકર્ષવાનો અને મેળવવાનો ખૂબ જ ગંભીરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે

છે. યુવાન અધ્યાપકો તેમના ક્ષેત્રમાં સુંદર કામ કરે, શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપે અને વિદ્યાર્થીઓ કાયમને માટે તેમને યાદ કરે છે. આમાં પણ અમેરિકાને ખૂબ જ સફળતા મળી છે. દર વર્ષે નોબેલ પ્રાઇઝ મેળવનાર દેશો જોતાં જણાશે કે અમેરિકન અધ્યાપકો મોટા ભાગનાં પ્રાઇઝ લઈ જાય છે.

મોટા ભાગની અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (Assistant Professor), એસોસિએટ પ્રોફેસર (Associate Professor) અને પ્રોફેસર હોય છે, જે આપણે ત્યાંનાં લેક્ચરર (Lecturer), રીડર (Reader) અને પ્રોફેસરની જગ્યાએ લગભગ ગણાય. અમેરિકામાં આ સિવાયના હંગામી શિક્ષકોને લેક્ચરર ગણવામાં આવે છે. જે-તે વિષયના વિભાગો જ કોને લેવા તે નક્કી કરે છે. જો વિભાગો નાના હોય તો તેમના ક્ષેત્રના વિભાગ સાથે રહીને કામ કરે છે. મોટા ભાગે આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસરથી જ ભરતી કરવામાં આવે છે, આમાં પણ અપવાદ હોય છે. અરજીઓની સાથે ત્રણ ચાલચલગત વિશેના પત્રો (Reference Letters) મંગાવવામાં આવે છે. જે અરજદારને બરાબર ઓળખતા હોય તે જ સામાન્ય રીતે પત્ર લખે. જે-તે વિભાગની સમિતિ અરજદારોમાંથી પહેલા ત્રણ જણની પસંદગી કરે છે. સ્ત્રીઓ, કાળા અને મેક્સિકનોને (બિનગોરા) સરકારી નોકરીઓમાં અને યુનિવર્સિટીઓમાં ભણવા અને ભણાવવા માટે આકર્ષવાનો ખૂબ જ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અમેરિકામાં પણ અનામત છે. ગોરો પુરુષ અરજદાર અને અનામતનો અરજદાર લગભગ સરખા હોય તો જ અનામતના અરજદારોને લેવામાં આવે છે. બે અરજદારોમાં જે ગુણોની રીતે આગળ હોય તે આગળ જ ગણાય છે. આપણી અનામતની જગ્યાઓ અને અમેરિકાની અનામતની જગ્યાઓની કોઈ સરખામણી જ ન થઈ શકે. જે-તે વિભાગની

સમિતિ આ અનામતનો નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને ત્રણ અરજદારોને નોકરી માટે ઇન્ટરવ્યૂ માટે બોલાવવાનું લિસ્ટ તૈયાર કરીને તેમના વિભાગની મિટિંગમાં રજૂ કરવા જણાવે છે. વિભાગના અધ્યાપકો બધા જ અરજદારોનો અભ્યાસ કરીને પોતપોતાની રીતે લિસ્ટનો અભ્યાસ કરીને સુધારા-વધારા સૂચવે છે. આખરે વિભાગ ઇન્ટરવ્યૂ માટે બોલાવવાના ઉમેદવારોનું લિસ્ટ તૈયાર કરીને ઉમેદવારોનો ટેલિફોન ઉપર ઇન્ટરવ્યૂ લે છે. ઉમેદવારો પણ લાઇબ્રેરી, વિદ્યાર્થીઓ, હવામાન, મકાનનાં ભાડાં, તેમનાં બાળકો માટેની શાળાઓ વગેરેના લગતા સવાલો પૂછે છે. આખરે ઇન્ટરવ્યૂ માટે બોલાવવા માટેનું લિસ્ટ તૈયાર કરીને મોકલી આપવામાં આવે છે. ડીન પણ વાંચીને અને વિચારીને સુધારા-વધારા સાથે મંજૂરી આપે છે.

આખરે ત્રણ અરજદારોને કેમ્પસ ઉપર ઇન્ટરવ્યૂ માટે બોલાવવામાં આવે છે. દરેકની અનુકૂળતા પ્રમાણે જુદા જુદા દિવસે ઇન્ટરવ્યૂ માટે કેમ્પસ ઉપર આવે છે. સામાન્ય રીતે નજીકના ઍરપોર્ટ ઉપર વિભાગમાંથી આવનારને કોઈ અધ્યાપક લેવા જાય છે અને મોટેલમાં યુનિવર્સિટી (વિભાગ) તરફથી રહેવાની સગવડ કરવામાં આવે છે. સવારના આઠ વાગે મોટેલથી કેમ્પસ ઉપર વિભાગમાંથી કોઈ લઈ આવે. આવનારના માનમાં સવારના ચા અને નાસ્તાની વ્યવસ્થા વિભાગમાં કરવામાં આવે. વિભાગના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ અરજદારને મળે અને ચા-કોફી પીએ. અરજદાર વાઈસ પ્રેસિડન્ટ અને ડીનને પણ મળે. આવનારને હવે વિષય પ્રમાણે કોઈ અધ્યાપકનો ચાલુ વર્ગ ભણાવવો પડે. બપોરનું જમવાનું વિભાગના સભ્યો સાથે (જે નવરા હોય તે) કોઈ રેસ્ટોરન્ટ કે કેમ્પસના કાફેટેરિયામાં ગોઠવવામાં આવે છે. અરજદાર સિવાયનું ખર્ચ દરેકે પોતે આપવાનું હોય છે. આવનારના વિષય પ્રમાણે તેમને

યોગ્ય લાગે તે વિષય ઉપર સેમિનારમાં ભાગ લેવાનો હોય છે. અરજદારને આની જાણ અગાઉથી કરવામાં આવે છે. આથી તે બરાબર તૈયાર થઈને આવે. વિભાગનો દરેક જણ અનુકૂળતા પ્રમાણે ક્લાસ કે સેમિનારમાં હાજર રહે જેથી અરજદારના શીખવવાનો ખયાલ આવે. સાંજના જમવાનું સામાન્ય રીતે વિભાગના કોઈ અધ્યાપકને ત્યાં હોય છે. વિભાગના સભ્ય જેને અનુકૂળ હોય તે એક વાનગી લઈને આવે. અમારે ત્યાં પણ કોઈ કોઈ વખત જમવાનું રખાતું. અમે ઘણી વખતે પાઈનેપલના શીરાનાં ચોસલાં કે સમોસા કે વધારેલો ભાત લઈને જતા. બધાં ભેગાં મળીને અરજદાર સાથે જમે. આ રીતે અરજદાર કઈ રીતે શીખવે છે અને બધાંની સાથે કઈ રીતે હળીમળી જાય છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય. આ જ રીતે બીજા બે અરજદારોની સરભરા વિભાગે કરવાની રહે. આથી વિભાગે જ્યારે નવા અધ્યાપક લેવાના હોય ત્યારે ઘણું કામ કરવાનું રહે છે. ઇન્ટરવ્યૂ પૂરા થયા પછી વિભાગની મિટિંગ થાય અને ત્રણે અરજદારોની સરખામણી થાય, વિભાગની જરૂરિયાત અને કઈ રીતે કોણ વિભાગને કેટલું ઉપયોગી થશે તેની ચર્ચાને અંતે મત લેવાય. જેને સૌથી વધારે મત મળે તેનું નામ ડીનને મોકલી આપવામાં આવે. ડીન અને ઉપપ્રમુખ સામાન્ય રીતે વિભાગ જણાવે તે પ્રમાણે કરે, પણ જરૂરી લાગે તો અભિપ્રાય આપે અને વિભાગને ફરીથી વિચારવા પણ કહે. આ સમય દરમિયાન અરજદાર બીજી જગ્યાએ પણ નોકરી સ્વીકારી લે. આથી વિભાગે નક્કી કરેલ અરજદાર નોકરી ન સ્વીકારે. કોઈ કોઈ વખત સમય અને માગના કારણે ત્રણ જણામાંથી કોઈ પણ નોકરી ન સ્વીકારે. તેવું પણ બને. આ સંજોગોમાં ફરીથી કામ શરૂ કરવું પડે. કોઈ કોઈ વખત ઇન્ટરવ્યૂ માટે આવેલામાંથી કોઈ પણ વિભાગને ન ગમે. આ સંજોગોમાં બીજા ત્રણને

ઇન્ટરવ્યૂમાંથી બોલાવવા પડે અથવા વર્ષની રાહ જોવી પડે. આ રીતે આખરે નિમણૂક થાય અને નવા સત્રથી થનગનતા ભાઈ કે બહેન કેમ્પસ ઉપર આવી પહોંચે.

શૈક્ષણિક વર્ષ ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરથી મે-જૂન સુધીનું ગણાય. દરેક યુનિવર્સિટીનાં ટાઈમટેબલ જુદાં જુદાં હોય છે, પણ ઓગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરમાં નવું શૈક્ષણિક વર્ષ અને નવું સત્ર શરૂ થાય છે. લગભગ બધી યુનિવર્સિટીઓને પ્રેક્ષકગૃહ (Auditorium) હોય છે. અમારી હમ્બોલ્ટ (Humboldt) સ્ટેટની પહેલી અધ્યાપકગણ અને ઓફિસના કર્મચારીઓની જાહેર સભા ભણાવવાનું શરૂ થાય તેના આગલા અઠવાડિયામાં થાય. આ જાહેર સભામાં યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ બજેટ, વિદ્યાર્થીઓ અને યુનિવર્સિટીના આદર્શોની માહિતી આપે. યુનિવર્સિટીની બધી સ્કૂલ્સ કે કોલેજોના ડીન્સ નવા આવેલા અધ્યાપકોની ઓળખાણ આપે. આ પછી બધા કોફી કે ચા પીને છૂટા પડે. બપોર પછી બધી સ્કૂલ કે કોલેજના અધ્યાપકગણ અને કર્મચારીઓની મિટિંગમાં વિભાગના વડા નવા આવનારની લંબાણપૂર્વક ઓળખાણ આપે. વિભાગ પણ નવા આવનારના માનમાં પોટલક ડીનર (દરેક જણ તેમને ભાવતી એક વાનગી લઈને આવે) ગોઠવે. નવા આવનારને મન મૂકીને બધા આવકારે. યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા, બર્કલીમાંથી મારું પીએચ.ડી.નું ભણવાનું પૂરું કરીને હમ્બોલ્ટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના ગણિત વિભાગમાં જોડાયો ત્યારે અમારા યજમાને અમે આકર્ષો પહોંચ્યા પછી અમને જમવા માટે આમંત્રેલા. પહેલાં તે ગણિત શીખવતા અને પછી વહીવટી કર્તા બનેલા. બંને ગોરાં પતિ અને પત્નીએ અમને જમવા માટે આમંત્ર્યા તે પહેલાં ભારતનો ખાસ ખયાલ પણ ન હતો. અમારી સાથે અંગ્રેજી

વિભાગના તેમના મિત્રોને પણ જમવા માટે આમંત્રેલા. અમે તેમને ત્યાં પહોંચ્યા, બેઠા, વાતચીત દરમિયાન કેસરવાળું દૂધ આપ્યું. જમવાનું દાળ, ભાત, શાક, રાયતું અને રોટલી આ બધું પુસ્તકમાં વાંચીને રાંધેલું. રોટલી વણવા માટે વેલણ પણ તે દિવસે જ ખરીદેલું ! મારાં પત્નીએ રોટલી વણતાં શીખવ્યું અને અમે બધાં જમ્યાં. મારી દષ્ટિએ અમેરિકાની બધી માલમિલકત લઈ લઈએ તોપણ અમેરિકા પાસે તેનું અમૂલ્ય ધન, તેના નાગરિકો રહે. વિનયી, વિવેકી, મહેનતુ અને પ્રામાણિક ! આથી વધારે કોઈ દેશને શું જોઈએ ? અમે શાકાહારી હોઈને જ્યારે જ્યારે વિભાગના કોઈને ત્યાં કે યુનિવર્સિટીમાં જમવાનું હોય ત્યારે અમારી સગવડ હોય જ ! હું વલ્લભવિદ્યાનગરમાં હતો ત્યારે એમ થતું કે હું લેઉવા પટેલ હોઉં તો વલ્લભવિદ્યાનગરમાં બધું સરળ થાય, જ્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગણિત વિભાગમાં હતો ત્યારે એમ થતું કે હું બ્રાહ્મણ હોઉં તો ગણિત વિભાગમાં મારે માટે બધું સરળ થાય, જ્યારે અમેરિકામાં મને જરાયે બદલાવવાની જરૂર લાગતી નથી. હું જેવો હતો તેવો જ ગોરા વાન વગરનો, ભલીવાર વગરનું અંગ્રેજી બોલતો, મને અમેરિકન યુનિવર્સિટીએ અને સમાજે સ્વીકારી લીધો. કેવો મોટો ભવ્ય દેશ અને ભવ્ય સમાજ ગણાય !

અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં અધ્યાપકોને, કોઈ પણ જાતના નોકરીને લગતા ડર સિવાય અભિપ્રાય દર્શાવી શકે તે માટે, ટેન્યુર (Tenure) આપવામાં આવે છે. કોર્ટમાં ગુનેગાર સાબિત થાય કે બજેટના ગંભીર કારણસર જ ટેન્યુર મળેલા અધ્યાપકને છૂટા કરી શકાય. આ સિવાય ટેન્યુર મળેલા અધ્યાપકને છૂટા ન કરી શકાય. આ યુનિવર્સિટીની જેવી તેવી બાંધધરી ન ગણાય. હાલમાં કોઈ કોઈ વખત ટેન્યુર નાબૂદ કરવાની વાતો થાય છે. ટેન્યુર મળેલા અધ્યાપકો તેમને

યોગ્ય લાગે તે સમયે નિવૃત્ત થાય છે. આથી નિવૃત્ત થયા પછી એમેરિટસ પ્રોફેસર - Emeritus Professor - ગણાય છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે તમે બરાબર કામ ન કરી શકો ત્યારે નિવૃત્ત થાવ. અમેરિકામાં ન્યાયાધીશોને પણ આવી ટેન્યુર છે.

મેં જ્યારે ભણાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ચાર વર્ષે ટેન્યુર મળતી અને હવે છ વર્ષે ટેન્યુર મળે છે. નવા અધ્યાપકની કામની, જ્યાં સુધી ટેન્યુર ન મળે ત્યાં સુધી, દર વર્ષે ચકાસણી થાય છે. સંતોષકારક કામ ન હોય તો બીજા વર્ષે લેવામાં આવતા નથી અને ટેન્યુર પણ આપતા નથી. આ ચકાસણી મોટે ભાગે પૂર્વગ્રહ વગરની હોય છે. પદવૃદ્ધિ અને ટેન્યુર માટે વિભાગની, સ્કૂલ કે કોલેજની અને યુનિવર્સિટીની એમ ત્રણ જુદી સમિતિઓ હોય છે. આ ત્રણે સમિતિઓ અધ્યાપકની પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરીને તેમનો અભિપ્રાય આપે છે. વહીવટીતંત્ર એટલે કે વિભાગના વડા, ડીન અને ઉપપ્રમુખ પણ તેમનો અભિપ્રાય આપે છે. આ બધાના અભિપ્રાયો ધ્યાનમાં લઈને યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ ટેન્યુર આપવી કે ન આપવી, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસરમાંથી એસોશિએટ પ્રોફેસર બનાવવા કે ન બનાવવા, એસોશિએટ પ્રોફેસરમાંથી પ્રોફેસરની પદવૃદ્ધિ આપવી કે ન આપવી તેનો નિર્ણય કરે છે. પદવૃદ્ધિ અને ટેન્યુર માટે શીખવવાનું, સંશોધન અને યુનિવર્સિટીની સેવાઓ જરૂરી છે. યુનિવર્સિટીની એકેડેમિક સેનેટમાં ચર્ચાને અંતે કોને કેટલું વજન રાખવું એટલે કે શીખવવાનું ૬૦%, સંશોધન ૨૫% અને સેવાઓ ૧૫% કે બીજુ. કોઈ યોગ્ય વજન રાખવું તેનો નિર્ણય કરીને અધ્યાપકગણની માહિતી-પુસ્તિકાના ભાગરૂપે રાખવામાં આવે છે. આ માહિતી-પુસ્તિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ શીખવવાનું,

સંશોધન અને યુનિવર્સિટીની સેવાઓ વગેરેનું વજન રાખીને જ બધી સમિતિઓ અને વહીવટીતંત્ર નિર્ણય કરે છે.

યુનિવર્સિટીના બંધારણની પુસ્તિકા હોય છે. આ પુસ્તિકામાં ઉપર જણાવેલી સમિતિના કેટલા સભ્યો હોય, સભ્યો કેટલા સમય માટેના હોય તેની માહિતી હોય છે. સામાન્ય રીતે વિભાગના હોય અને વિભાગના અધ્યાપકોને આ સમિતિ માટે મત આપવાનો અધિકાર હોય. તે જ રીતે સ્કૂલ કે કોલેજની સમિતિના સભ્યો તે જ સ્કૂલ કે કોલેજના સભ્યો હોવા જરૂરી છે અને સ્કૂલ કે કોલેજના જ અધ્યાપકોને આ સમિતિ માટે મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. યુનિવર્સિટીની સમિતિના સભ્યો યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો જ હોય અને તેમના માટે મત આપવાનો અધિકાર યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોને જ હોય. આ બધા માટે ક્યારે ચૂંટણી થવી જોઈએ તે પણ બંધારણની પુસ્તિકામાં જણાવેલું હોય છે. આ બધી સમિતિઓ માટે નામ સૂચવનાર, ચૂંટણીના મતો ગણનાર અને પરિણામો જાહેર કરનાર ત્રણએ જગ્યાએ સમિતિઓ હોય છે :

આ બધી સમિતિઓ અધ્યાપકની પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે જાણી શકે ? સત્રના અંતે અધ્યાપકના વર્ગોના દરેક વિદ્યાર્થીને નીચેના પ્રશ્નોને આવરી લેતા જવાબો લખવાના હોય છે.

- (૧) અધ્યાપક બરાબર તૈયાર થઈને વર્ગમાં આવે છે ?
- (૨) વર્ગમાં નિયમિત આવે છે ? નિયત સમયે વર્ગને છોડે છે ?
- (૩) પરીક્ષાઓ અને (હોમવર્ક) લેસનમાં પેપરો સમયસર પાછાં આપે છે ?
- (૪) નિયત સમયે ઓફિસમાં હોય છે ?
- (૫) વર્ગમાં તમારા પ્રશ્નોના જવાબ બરાબર આપે છે ? વિદ્યાર્થીઓ તરફ તેમનું વર્તન કેવું ?

આ ઉપરાંત અધ્યાપકને શિક્ષક તરીકે શ્રેષ્ઠથી અપૂર્ણ વચ્ચે ગ્રેડ કરવાનો હોય છે. ઘણા બધા વિભાગો આ બધા પ્રશ્નોને આવરી લેતાં ફોર્મ રાખે છે અને અધ્યાપકના ચાલુ વર્ગમાં છેલ્લી વીસેક મિનિટમાં અધ્યાપકની ગેરહાજરીમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે ફોર્મ ભરાવવામાં આવે છે. નિષ્પક્ષતા માટે વિભાગની ઓફિસમાં વ્યવસ્થિત ભરેલાં ફોર્મ રાખવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓના ગ્રેડ આપ્યા પછી અધ્યાપક ફોર્મ જોઈને અભ્યાસ કરી શકે છે.

સંશોધનના લખેલા લેખો, પુસ્તકોનાં વિવેચનો, વિષયને લગતી મિટિંગોમાં હાજર રહીને સંશોધનનાં પરિણામોની કરેલી ચર્ચા ઉપરથી સમિતિને અધ્યાપકનાં સંશોધનનો ખ્યાલ આવે. યુનિવર્સિટીની સેવાઓમાં સમિતિઓમાં કરેલું કામ, વિભાગમાં વિદ્યાર્થીઓ કરેલી મદદ, આજુબાજુની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓને કરેલી મદદ, મ્યુનિસિપાલિટી કે નગર પંચાયતોને યોગ્ય મદદ વગેરે યુનિવર્સિટીની સેવાઓ ગણાય છે.

વિભાગમાં સેમિનારમાં ઘણા બધાને મળવાનું થાય છે. સંશોધન માટે પણ વિભાગમાં બીજા અધ્યાપકો જોડે ચર્ચા કરતા જ હોય છે - અભ્યાસક્રમની, પુસ્તકોની. બીજા અધ્યાપકો જોડે વિચારોની આપલે થતી હોઈને ઘણા બધા અધ્યાપકો એકબીજાના કામથી ઘણા પરિચિત બનતા હોય છે, પદવૃદ્ધિ અને ટેન્ચર માટે પરિચિત અધ્યાપકો મુદ્દાસર પત્ર લખીને અભિપ્રાય આપે છે.

નવા આવેલા અધ્યાપકોએ જ્યાં સુધી ટેન્ચર ન મળે ત્યાં સુધી દર વર્ષે આ બધી માહિતી યોગ્ય ફોર્મમાં ભરીને આપવાની હોય છે. તે જ રીતે યોગ્ય સમયે પદવૃદ્ધિ માટે પણ યોગ્ય ફોર્મ ભરીને આ માહિતી આપવાની હોય છે. આ

બધાના આધારે જ બધી સમિતિઓ અને પ્રમુખ નિર્ણય લેતા હોય છે. ઘણી વખતે અધ્યાપકો નાની નાની કારણ વગર વસ્તુઓને મોટું સ્વરૂપ આપતા હોય છે.

અભ્યાસક્રમો

યુનિવર્સિટીઓના બદલાતા અભ્યાસક્રમો યુનિવર્સિટીની સક્રિયતાની નિશાની છે. જે ગઈકાલે જરૂરી હતું તે આજે જરૂરી ન પણ હોય, જેમકે જૂનાં જમાનાના પા, અડધા, દોઢા, અઢિયા અને ઉઠા (૩^૧/_૨)ના ટેબલો મોઢે કરાવવાનો આજે કેલ્ક્યુલેટરના જમાનામાં અર્થ નથી. દરરોજ નવું નવું ઉપયોગી શોધાય છે જે ઉપયોગમાં લેવાશે, જેમકે કમ્પ્યુટર્સ. અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસક્રમ, ડિગ્રીની જરૂરિયાતો બદલવી અને નવા વિભાગો શરૂ કરવા સરળ છે. વિભાગની, સ્કૂલ કે કોલેજની અને યુનિવર્સિટીની ચૂંટાયેલ અભ્યાસક્રમ સમિતિઓ હોય છે. જે કોઈ અધ્યાપકને અભ્યાસક્રમ બદલવો હોય કે નવો અભ્યાસક્રમ (course) શરૂ કરવો હોય તેણે વિભાગને અભ્યાસક્રમ જરૂરી હોય તો તે વિભાગમાં જે અધ્યાપકો આ અભ્યાસક્રમો શીખવતા હોય તેમની સલાહ લેવી જરૂરી છે. આ જગ્યાઓએ મંજૂરી મળે કે પ્રોત્સાહન મળે એટલે વિભાગની મિટિંગમાં આ ફેરફારની ચર્ચા થાય. જો વિભાગની મંજૂરી મળે તો જ સ્કૂલ કે કોલેજની અભ્યાસક્રમની સમિતિમાં આવે. સ્કૂલ કે કોલેજની અને યુનિવર્સિટીની અભ્યાસક્રમ સમિતિઓમાં પણ જે વિભાગોને ફેરફારથી અસર થવાની છે તે વિભાગોના પ્રતિનિધિઓ તેમનો અભિપ્રાય દર્શાવે અને જરૂરી સલાહસૂચનો સૂચવે. આવતા ફેરફારથી ડિગ્રીની જરૂરિયાતોમાં થતી અસરોનો વિચાર યુનિવર્સિટી અભ્યાસક્રમ સમિતિ કરે અને બીજાં બધાં પાસાંઓનો બરાબર વિચાર કરીને નિર્ણય લેવાય. જો અભ્યાસક્રમનો ફેરફાર યુનિવર્સિટી

અભ્યાસક્રમ સમિતિને મંજૂર હોય તો ઉપપ્રમુખને તે ફેરફાર મોકલી આપવામાં આવે. જો ઉપપ્રમુખ આ ફેરફાર મંજૂર કરે તો નવા શૈક્ષણિક વર્ષના નવા સત્રથી ફેરફાર અમલમાં આવે. જો નવો જ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવાનો હોય તો કોણ શીખવશે, કયાં પુસ્તકો વપરાશે, શા માટે નવો અભ્યાસક્રમ જરૂરી છે અને આ અભ્યાસક્રમ કોણ લેશે તે બધી જ માહિતી વિભાગ પાસે હોવી જરૂરી છે.

જો નવો જ આખો પ્રોગ્રામ કે આખો વિભાગ શરૂ કરવાનો હોય તો જ સ્કૂલ કે કોલેજમાં તે પ્રોગ્રામ રહેવાનો હોય તે સ્કૂલ કે કોલેજમાંથી શરૂઆત થાય નવા પ્રોગ્રામ માટેની સ્ટાફની, ઓફિસો વગેરે જોગવાઈ તે સ્કૂલ કે કોલેજના ડીનને કરવી પડે. આ પ્રોગ્રામની મંજૂરી તે સ્કૂલ કે કોલેજની અને યુનિવર્સિટીની અભ્યાસક્રમની સમિતિઓએ આપવી પડે. આ મંજૂર થયેલો પ્રોગ્રામ ઉપપ્રમુખને મોકલી આપવામાં આવે અને તેમની મંજૂરીથી અસ્તિત્વમાં આવે.

આપણી જેમ અનુસ્નાતક વિભાગ અલગ નથી. બધા વિભાગો જેમ કે અંગ્રેજી વિભાગ, સંગીત વિભાગ, ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગ વગેરે યુનિવર્સિટીનાં જુદાં જુદાં અંગો છે. સાયન્સના બધા વિભાગો ભેગા થઈને સાયન્સ કોલેજ કે સાયન્સ સ્કૂલ બને. એન્જિનિયરિંગના બધા વિભાગો ભેગા થઈને એન્જિનિયરિંગના કોલેજ કે સાયન્સ સ્કૂલ બને. ગણિત વિભાગ પહેલા વર્ષથી અનુસ્નાતક સુધીના વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી ગણિત શીખવે. અચાનક પહેલા વર્ષથી અનુસ્નાતક સુધીના વર્ગોને શીખવે.

અન્ય માહિતી : વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ નૈતિક ધોરણો પણ જાળવવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ચોરી કરે તો શું કરવું જોઈએ, અધ્યાપક વિદ્યાર્થીનીની છેડતી કરે તો શું કરવું જોઈએ તે બાબતોની સમિતિ હોય છે. કોઈ

વિદ્યાર્થીને અધ્યાપક સામે ગ્રેડ કે કોઈ પણ જાતની ફરિયાદ હોય તો ઓમ્બડ્સમેનની (Ombudsman) ઓફિસ હોય છે. તે બરાબર તપાસ કરીને યથાયોગ્ય પગલાં લેવાનું કહી શકે.

આ બધી સમિતિઓ અને યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં કોઈ ને કોઈ સુધારા કરવાના રહે. બજેટ, અભ્યાસક્રમ, યુનિવર્સિટીનું વાતાવરણ વગેરેના પ્રશ્નો પણ રહ્યા કરે. આ બધાની ચર્ચા કરીને નિર્ણય લઈ શકે તેવી એકેડેમિક સેનેટ (Academic Senate) હોય છે. આના સભ્યો દરેક સ્કૂલ કે કોલેજના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, વિદ્યાર્થીગણના પ્રતિનિધિઓ, યુનિવર્સિટીના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ હોય છે. લગભગ દર અઠવાડિયે તેઓ મળતા હોય છે અને ચર્ચાને અંતે નિર્ણયો લેવાતા હોય છે.

આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં મકાનો એક વખતે બંધાયાં પછી ભંગાર હાલતમાં મુકાયાં પહેલાં રંગાવવાનું કે સમારાવવાનું કામ થતું નથી. જ્યારે અમેરિકામાં અમુક વર્ષે દરેક મકાન રંગાવવાનું હોય જ અને કાચ તૂટે કે પડદા ગંદા થાય તો તેને સરખા કરાવવાનું કામ થાય જ. સવારના આઠથી સાંજના પાંચ સુધી સામાન્ય રીતે વર્ગો વપરાતા હોય છે. આથી આપણા કરતાં ઓછા વર્ગોથી ચલાવાય. સાંજના પાંચ વાગ્યા પછી સફાઈનું કામકાજ શરૂ થાય. બધા વર્ગો, અધ્યાપકોની ઓફિસો, મુતરડીઓ વગેરે સરસ સાફ થાય છે. બહાર પ્રમાણમાં ફૂલઝાડ, લોન વગેરે પણ સરસ હોય છે. આ બધું ખર્ચાળ છે પણ જરૂરી છે. તમે જેટલી અપેક્ષા રાખો તેટલું મળે.

સામાન્ય રીતે દરેક અધ્યાપકને પોતાની ઓફિસ હોય છે જેથી વિદ્યાર્થી અંગત વાત પણ કરી શકે. આ ઓફિસમાં ટેલિફોન, કમ્પ્યુટર, ટેબલ એ ત્રણચાર ખુરશીઓ હોય છે. આ કમ્પ્યુટર

વિભાગની મુખ્ય ઓફિસના પ્રિન્ટર જોડે જોડાયેલ હોય છે જેથી અધ્યાપક પરીક્ષાઓ, પત્રો વગેરે સુંદર પ્રિન્ટ કરી શકે. તદુપરાંત દરેક વિભાગમાં કોપિંગ (copying) મશીન પણ હોય છે જેથી પરીક્ષાઓ અને પત્રોની નકલો થઈ શકે. પુસ્તકો રાખવા માટે છૂટાં પાટિયાંની વ્યવસ્થા પણ ઓફિસમાં હોય છે જેથી વિદ્યાર્થી પાટિયા ઉપર લખી શકે.

અમેરિકામાં સામાન્ય રીતે દરેક યુનિવર્સિટીમાં મુખ્ય પુસ્તકાલય હોય છે. આ ઉપરાંત વિભાગોમાં પણ પુસ્તકાલય હોય છે. આ મુખ્ય પુસ્તકાલયમાં પ્રમાણમાં ઘણાં ટેબલો અને ખુરશીઓ વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ કરવા માટે હોય છે. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ દિવસ દરમિયાન પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરે છે. હોસ્ટેલમાં રહેનાર લગભગ મુખ્ય પુસ્તકાલયમાં જ અભ્યાસ કરતો હોય. ઇન્ટરનેટ સાથેનાં કમ્પ્યુટરો, કોપિંગ મશીન (પૈસા આપવાના હોય છે) વગેરે પુસ્તકાલયમાં હોય જ. મુખ્ય પુસ્તકાલય રજાઓ સિવાય સવારના સાતથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી ખુલ્લું રહે છે. એ જ રીતે રમતગમત માટે ફૂટબોલના સ્ટેડિયમ સાથે મોટા અખાડાઓ પણ હોય છે. સ્નાનાગાર પણ હોય જ. વિદ્યાર્થી ટેનિસ, સ્વિમિંગ વગેરે શીખી શકે છે. રમતગમતનું મહત્ત્વ આપણી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં અહીંયાં વધારે હોય છે. શ્રમ માટે વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત દોડતા અને તરતા હોય છે.

મોટા ભાગની યુનિવર્સિટીઓનું વિગતવાર માહિતી આપતું પોતાનું પુસ્તક (catalogue) પણ હોય છે. આમાં પદવીઓ માટેની જરૂરિયાતની વિગતો હોય છે. દરેક વિભાગના અધ્યાપકો અને અભ્યાસક્રમોનું વિગતવાર વર્ણન હોય છે. અધ્યાપકોનાં નામ અને કઈ જગ્યાએથી ડિગ્રી મળી તેની પણ માહિતી હોય છે.

દરેક સત્રમાં યુનિવર્સિટીઓ સમયપત્રકની પુસ્તિકા બહાર પાડે છે. એ પુસ્તિકામાં કયા કયા અભ્યાસક્રમો, ક્યારે, કયા રૂમમાં અને મકાનમાં, અને કોણ શીખવશે તેની માહિતી હોય છે. આ સાથે સત્રના અંતે લેવાતી પરીક્ષાઓનું સમયપત્રક પણ હોય છે. સત્રના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ફક્ત પરીક્ષાઓ જ હોય છે.

પદવીદાન સમારંભ

શૈક્ષણિક વર્ષનો અંત પણ યાદ રહી જાય તેવો હોય છે. મે કે જૂન મહિનામાં વર્ષનો અંત આવે છે. સત્રની અંતિમ પરીક્ષાઓ અઠવાડિયાના શુક્રવારે પૂરી થાય અને બીજા જ દિવસે એટલે કે શનિવારના રોજ પદવીદાન સમારંભ હોય છે. જે વિદ્યાર્થીઓનું ભણવાનું પૂરું થયું હોય અને પદવીદાન સમારંભમાં ભાગ લેવાના હોય તેમનું કુટુંબ - ભાઈઓ, બહેનો, મા, બાપ, દાદા, દાદી, કાકા, કાકી વગેરે હાજર રહે. સાચા અર્થમાં કુટુંબનો યાદગાર પ્રસંગ ! અમેરિકાની સરકાર પણ આ પ્રસંગને મહત્ત્વનો ગણે છે. સામાન્ય સંજોગોમાં ટૂરિસ્ટ વિસા મેળવવા સહેલા નથી, પણ જો તમે પદવીદાન સમારંભમાં જવા માટે ટૂરિસ્ટ વિસા માગો તો સામાન્ય રીતે મળે. દૂર દૂરથી પદવીદાન સમારંભમાં ભાગ લેવા માટે સગાંસંબંધીઓ આવે. શુક્રવારે યુનિવર્સિટીવાળા શહેરમાં માણસો, માણસો જ હોય. મોટેલમાં અગાઉથી રૂમ નોંધાવી ન હોય તો તે દિવસે જગ્યા ન મળે. મોટેલોમાં, રેસ્ટોરન્ટમાં, દુકાનોમાં, રસ્તાઓ ઉપર માણસો માણસો જ હોય ! શનિવારે જુદી જુદી સ્કૂલ કે કોલેજના જુદી જુદી જગ્યાએ ને જુદા જુદા સમયે પદવીદાન સમારંભ હોય. પદવીદાન સમારંભમાં ભાગ લેવા સરઘસ

આકારે બેન્ડ, ખૂલતો કાળો ઝભ્મો અને ઉપર કાળી ટોપી પેરેલા વિદ્યાર્થીઓ, ખૂલતા કાળા ઝભ્મા અને તેના ઉપર વેલ્વેટની સુંદર રંગની કિનારી અને ઝભ્મા ઉપર જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓના જુદા જુદા રંગોવાળા વેલ્વેટના પટ્ટાઓ અને માથે સુંદર મજાની કાળી ટોપી અને તેના ઉપર સોનેરી દોરીનો લટકતો ગુચ્છો પહેરેલા અધ્યાપકો, છેલ્લે અધ્યાપકોના જેવા જ પોશાકમાં ડીન, ઉપપ્રમુખ, અને આમંત્રિત મહેમાનો સ્ટેડિયમમાં કે હોલમાં આવે. સ્ટેડિયમમાં કે હોલમાં વિદ્યાર્થીઓનાં સગાંસંબંધીઓ અને પ્રેક્ષકો હોય. બધું ભવ્ય લાગે ! યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ વિદ્યાર્થીઓને ડિગ્રીઓ આપે, વિદ્યાર્થીઓને સંબોધે અને શિખામણ આપે. આવ્યા તે જ રીતે અધ્યાપકો, પ્રમુખ સાથે સરઘસ આકારે સ્ટેડિયમ કે હોલ બહાર જાય. સમારંભનો અંત આવે. દરેક ભાગ લેનાર માટે બાંધેલા ભવ્ય મંડપમાં લીંબુનું શરબત કોફી, ચા, બિસ્કિટ, શેકેલી બદામ વગેરે હોય. જરાય ગિરદી વગર, શાંતિથી બધાં જે અનુકૂળ લાગે તે લે. પદવી લેનાર માટે પદવીદાન સમારંભ પછી તેમના વિભાગોમાં વિદ્યાયની પાર્ટી હોય. આનંદ, આનંદ અને આનંદ જ સર્વત્ર દેખાય. સોમવારના દિવસે ફરવા નીકળે તો યુનિવર્સિટીનું શહેર અને કેમ્પસ ભૂતિયું લાગે ! નવું સત્ર શરૂ થાય અને નવા વિદ્યાર્થીઓ આવે ત્યાં સુધી શહેર અને કેમ્પસ રજા ઉપર ઊતરી જાય !

(કુમાર ૮૪૧, મે-૨૦૦૬ પૃ. ૩૧૯-૩૨૩; ૮૪૨, જૂન ૨૦૦૬, પૃ. ૩૭૮-૩૮૧ માંથી સાભાર)

— વિક્કલભાઈ અ. પટેલ

નરસિંહજીના મંદિર પાસે, ઊવારસદ રોડ,
શેરથા, તા. ગાંધીનગર